

החזון הנאצי לאיחוד אירופה

עודד היילברונר

בראשית שנות העשרים החלו לצמוח ברחבי אירופה גרסאות שונות – ליברליות, סוציאליסטיות, פשיסטיות – לחזון איחוד מדינות היבשת. חזון כזה התגבש גם בהקשר הגרמני-נאצי בדמות "מרחב אירופי גדול", ולימים הוא מילא תפקיד במדיניות המשטר הנאצי ואף בשואת יהודי אירופה. עד לתקופה האחרונה זכה הנושא לתשומת לב מעטה יחסית במחקר, אך כיום טוענים חוקרים אחדים כי כדי לקבל תמונה מלאה של הפתרון הסופי יש להזיז את מרכז הכובד של המחקר אל החזון הנאצי של "המרחב הגדול" ולמקם בהקשר זה את השואה

פברואר 2021

היסטוריה של אירופה כיבשת מאוחדת ומפולגת מעסיקה זה זמן רב חוקרים מדיסציפלינות שונות. אירועי 1989, נפילת הגוש הקומוניסטי, איחוד אירופה והקשיים שהאיחוד חווה מאז לידתו בסוף שנות התשעים, ובמידה הולכת וגוברת עד היום, מעמיקים מגמה היסטוריוגרפית זו שהחלה כבר בשנות השבעים. בעקבות התהליכים הללו, ובעיקר על רקע עלייתם של כוחות לאומניים, פופוליסטיים ואחרים הקוראים לשינוי פני האיחוד האירופי ואף לביטולו, היסטוריונים רבים עוסקים בעשור האחרון במקורותיו הליברליים, הלאומניים, הפשיסטיים ואף הנאציים של האיחוד האירופי.

"הסדר החדש שקדם לאיחוד" הוא ביטוי החביב על מקבץ של חוקרים שפועלים כיום, שבמרכז כתיבתם ניצב רעיון – או שמא יש לומר פרויקט – "המרחב האירופי הגדול" (Großraum Europa) הנאצי. היסודות הרעיוניים של פרויקט זה החלו להופיע בזרמים מרכזיים בולטים בהיסטוריה הגרמנית, ובתוך כך גם במדינות אירופיות רבות עוד טרם עליית הנאציזם, ובמידה מסוימת המשיכו להתקיים אף לאחר תבוסתו. דמויות ותנועות משפיעות במדינות אלו, בין שהיו נתונות תחת משטר סמכותני או ליברלי, פשיסטי או סוציאליסטי, חלמו בין שתי מלחמות העולם על כינונה של אירופה חדשה בעתיד הקרוב או הרחוק. במעין תגובה לפסימיזם התרבותי של תפיסת "המערב השוקע" מבית מדרשו של אוסוולד שפנגלר (Spengler), ארגונים, קבוצות ואינטלקטואלים ליברלים, סוציאליסטים, שמרנים ופשיסטים

הגו מרחב אירופי חדש. מרחב כזה, על ניסוחיו השונים, היה אמור לרוב להיות מורכב מפדרציה או קונפדרציה של מדינות, ללא בריטניה הקפיטליסטית והפרו-אמריקנית וללא רוסיה הקומוניסטית. היה עליו להיות מנוהל בידי מוסדות כלכליים כגון בנק אירופי ואיגודי תעשיינים, והוא נדרש לקדם תפיסת עולם כלכלית-חברתית ליברלית או סוציאל-דמוקרטית בתוך מרחב כלכלי משותף שלא יהיו בו גבולות מכס. מרחב זה אף היה אמור לתת מענה לאיום הבולשביקי ממזרח ולעלייתה של ארצות הברית הקפיטליסטית ממערב, על תרבות ההמונים ותרבות הצריכה הזולות והרדודות שלה.

לחזון הזה היה גם מודל גרמני-נאצי מפותח שלימים מילא תפקיד במדיניות המשטר הנאצי ואף בשואת יהודי אירופה, אולם עד לאחרונה הוא זכה לתשומת לב מעטה יחסית במחקר. בעשור האחרון היסטוריונים מגלים עניין ברצון הגרמני-הנאצי להקים בזמן המלחמה "מרחב אירופי גדול", מרחב בשליטה גרמנית אשר יהווה מעין פדרציה פולקיסטית אירופית נקייה מיהודים ומ"אלמנטים תת-גזעיים" אחרים. מחקרים רבים שראו אור בשנים האחרונות חושפים את התיאוריה והמכניזם שמאחורי פרויקט המרחב הגדול ואת מורשתו עבור אירופה בת ימינו.

מושג המרחב הגדול, כפי שיוצג כאן, מאפשר להבין שורה של תהליכי מפתח במשטר הנאצי ובמהלך מלחמת העולם השנייה באירופה. בתוך כך הוא מעלה שורה של שאלות מעוררות מחלוקת במחקר בן זמננו, ואל חלקן אתייחס בקצרה. בראש ובראשונה אשאל: האם המטרה העליונה של הרייך השלישי הייתה להשמיד את יהודי אירופה - דבר שהיה אמור להתאפשר רק עם הקמת המרחב הגדול - או שמא הפתרון הסופי היה רק אמצעי למטרה מרכזית וחשובה יותר, שהיא כינונו של אותו מרחב אירופי מאוחד?

לרעיון אירופה המאוחדת שלא באמצעות מלחמה יש שורשים כבר בתחילת שנות העשרים ואף קודם למלחמת העולם הראשונה, בעיקר בקרב קבוצות סוציאליסטיות במרכז ובמערב אירופה. לשאיפה ליצור אירופה מאוחדת היו שותפות קבוצות בעלות מצע סוציאליסטי ואוניברסליסטי במדינות שונות ובהן צרפת, הולנד, בלגיה ודנמרק, שדמיינו מרחב אירופי חדש המבוסס על פיוס גרמני-צרפתי, איחוד מְכָסִים ותמיכה בשכבות חלשות. בתוך כך, הרעיון נפוץ גם במשטרים ליברליים פחות ובתנועות פשיסטיות וסמכותניות במרכז, בדרום ובדרום-מזרח אירופה. עם התמוטטות הסדר הדמוקרטי ברפובליקת ויימאר בשנת 1930 ועלייתם של משטרים סמכותניים במדינות נוספות במרכז ובמזרח אירופה, צץ לראשונה חזון של אירופה חצי-מאוחדת גם באיטליה הפשיסטית - אירופה אנטי-קומוניסטית שיהיה בה שלטון מרכזי סמכותני בהובלת הפשיזם האיטלקי.

בגרמניה, רעיון האיחוד של אירופה היה לרוב מבוסס על גרמניות בצורה כזו או אחרת. בתחילת שנות השלושים חלמו חלק מהליברלים והשמרנים הגרמנים על החייאת חזון "מרכז אירופה" (Mitteleuropa), או בשמה האחר מתחילת המאה התשע-עשרה - "גרמניה הגדולה"

(Großdeutschland), שהתייחס בעיקר למרחבים במרכז אירופה שבהם ישבו אנשים שראו עצמם גרמנים. לעומתם, לאומנים ונאצים רבים בגרמניה ניסו להחיות חזון של רייך גזעי שירחיק את אירופה מעקרונות המהפכה הצרפתית ויוביל את ארגונה מחדש על בסיס פולקיסטי.

התוכניות לאותו רייך חדש אומצו במידה מסוימת בידי המשטר הנאצי. במחצית השנייה של שנות השלושים ובתחילת שנות הארבעים, עת נכבשו מדינות אירופה או שיתפו פעולה עם גרמניה הנאצית, הופרחו ואף יושמו תוכניות גרמניות בעלות היבטים גזעניים ופולקיסטיים שנועדו ליצור מרחבים כלכליים ותרבותיים כלל-אירופיים שיהיו נקיים מיהודים ומ"אלמנטים" הזרים לדם הגרמני. בשיח הנאצי ובקרב אינטלקטואלים ואנשי אקדמיה ומדע גרמני פרחו סיסמאות, רעיונות, דוקטרינות, מגמות ותוכניות שכותרותיהם ותוכנם כיוונו לאיחוד אירופי תחת גרמניה: "קהילת המאבק האירופית", "סדר חדש אירופי", "אירופה החדשה", "קהילה גזעית אירופית", "משפחת העמים האירופית", "מבצר אירופה", "קהילה אירופית בעלת גורל משותף", ולבסוף, המוכר ביותר - "הרייך הגרמני הגדול". אולם הפרויקט החשוב ביותר, שרק לאחרונה נמצא במרכז המחקר ההיסטורי העוסק בהתפשטות הגרמנית בזמן מלחמת העולם השנייה, היה פרויקט המרחב הגדול האירופי, שצבר תאוצה יתרה בעקבות הניצחונות הצבאיים של גרמניה בתחילת שנות הארבעים.

פרויקט רעיוני זה נבדל מפרויקטים נאציים וגרמניים אחרים בני התקופה בכך שהיו שותפים לו לא רק מרבית האליטות בגרמניה אלא אף אלו במרבית מדינות אירופה. ההיסטוריונית ג'וליה הל (Hell) טוענת כי המרחב הגדול היה "עבודה ניסיונית בתהליך שכלל חוקרים ותיאורטיקנים רבים לגבי עתידה של אירופה". ההיסטוריונים יוהנס דפינגר (Dafinger) ודיטר פול (Pohl) טוענים כי היה זה מרחב של שיח בין נאצים וגרמנים אחרים ובין פשיסטים ושמרנים בעלי עמדות אתנו-לאומיות באירופה, שהסכימו ביניהם על עקרונות בסיסיים לסדר אירופי חדש. אירופה מאוחדת כזאת, תחת הגמוניה גרמנית, הייתה אמורה להוות מחסום ואף בסיס לפעולה הן נגד ברית המועצות והן נגד מה שנתפס כעולם הערכים הקפיטליסטי, האנגלו-אמריקני והפלוטוקרטי בהנהגת "יהדות הממון הבינלאומית".

את הרעיון התיאורטי שבבסיס תפיסת המרחב הגדול פיתח המשפטן ואיש מדע המדינה קרל שמיט. בסוף שנות השלושים, עם התפשטותה הגיאוגרפית של גרמניה הנאצית והבשלתן של התוכניות להשתלטות על מרכז ומזרח אירופה, נוצר מצב משפטי, דמוגרפי וגיאופוליטי חדש. עד אז, תוכניות ומצבים גיאופוליטיים התבססו על גישות אירופיות וגרמניות מסורתיות כלפי המרחב, האימפריה והרייך הגרמני המסורתי (הראשון והשני), וביסודם עמד רעיון האימפריה - תהיה זו האימפריה ההבסבורגית (או האוסטרו-הונגרית, מ-1867) או הרייך הביסמרקי השני; אולם כעת גישות אלו, שנקטו גישה סבלנית יחסית כלפי מיעוטים דתיים, לאומיים ותרבותיים, לא היו רלוונטיות עוד. עם התפשטות הנאציזם באירופה נדרשה לנאצים שפה חדשה, גישה טריטוריאלית חדשה ותיאוריית מרחב חדשה שתעניק לגיטימציה פוליטית, כלכלית וחוקית לסדר הנאצי הגזעי החדש והאליים שפעל ברחבי היבשת. המודל הגרמני המסורתי של "מרחב מחייה", שהיה נפוץ בעיקר במזרח אירופה ויצא מבית מדרשם של תיאורטיקנים דרוויניסטיים-חברתיים, ימניים קיצוניים ופולקיסטיים כקרל האוסהופר (Haushofer) ופרידריך ראצל (Ratzel), התבסס בעיקר על עליונותם הגזעית של הגרמנים על הסלבים, המקנה לגרמנים זכות לטריטוריה ולניצול חומרי גלם במזרח. אולם למודל הזה היה חסר בסיס תיאורטי

ותחוקתי שיאפשר התפשטות מעבר למזרח אירופה, אל היבשת כולה. שמיט ביקש למלא את מה שתפס כהיעדר לוגיקה פוליטית והיעדר בסיס תחוקתי וממד כלל-אירופי בתיאוריות המרחב הגרמניות המסורתיות, ואף כהיעדרו של אלמנט פולקיסטי-גזעי, שמאז שנות השלושים שימש בסיס לכל תחומי החיים בגרמניה.

לנוכח כל זאת, בתיאוריית המרחב הגדול נסמך שמיט על שני יסודות: דוקטרינת מונרו האמריקנית מתחילת המאה העשרים, שהדגישה שלארצות הברית יש זכות להתערב במדינות אמריקה הלטינית כאשר הן מפגינות התנהגות פסולה, וגישות בריטיות לרעיון האימפריה השולטת על שטחים שרחוקים ממדינת האם. לפי תפיסתו המשפטית של שמיט, שגובשה בסוף שנות השלושים, המרחב הגדול היה קודם לכול מרחב פעולה, ארגון ותכנון אנושי שמתפרש על פני שטחי דרום אירופה, מערב אירופה ומרכזה (על מקומה של מזרח אירופה ארחיב בהמשך), שישלט על ידי הרייך הן בהיותו הגוף הפוליטי אשר לו נתונה הריבונות החוקית והן בהיותו רעיון פוליטי נשגב; למשטר חדש זה אמור להיות גרעין אתנו-גזעי, גרמני-ארי שיש לו מעמד של חוק, והוא יהיה מבוסס על רצון הפיהרר. המרחב הגדול אף אמור להיות מבוסס על תודעה ממושמעת ויכולת ארגונית גבוהה של מערכות החוק, הצבא וכוחות הביטחון הגרמניים-נאציים, ובעיקר של האס-אס, כדי למנוע התנגדות מצד האוכלוסיות הכפופות ולהבטיח את בנייתו של סדר גזעי בעל אלמנטים תרבותיים וכלכליים שיש בהם יתרון לרייך הגרמני. בהתאם לרוח הנאצית הקפיד שמיט לציין כי רעיון המרחב הגדול משלב בתוכו השקפת עולם פולקיסטית והפעלת כוח פיזי לשם יישומה, במקרה שתיתקל בהתנגדות.

הרעיון של שמיט התקבל באהדה רבה בדרגים השונים של המשטר הנאצי, אולם בפועל הוא אופייני בשנים הללו בקפופוניה של קולות נאציים, גרמניים ואירופיים. להגשמת הפרויקט נרתמו מומחים גרמנים מכל שטחי המחקר, וכן מומחים מאזורים שנתפסו כבעלי תכונות גזעיות משותפות ונחשבו לחלק מן המרחב האירופי הגדול - ארצות סקנדינביה, הולנד ובלגיה, איטליה והמיעוטים הגרמניים בדרום ובדרום מזרח אירופה (גם בריטניה, לו הייתה נכבשת, נתפסה כשותפה לפרויקט בשל קרבתה הגזעית לגרמניה). אינספור פרסומים, כתבי עת, מסמכים, תוכניות ושיבוט עסקו בשיתופי פעולה בתחומי התרבות והכלכלה, האנרגיה והתשתיות. בכל המיזמים והדיונים הכלל-אירופיים הללו נשמעו דעות רבות וסותרות, שאפיינו את הרייך השלישי ומדיניותו בכלל.

חזונו של ראשי המפלגה הנאצית באשר לפרויקט סתר במידת מה את זה של חלקים מהאליטות האינטלקטואליות באס-אס. אלו האחרונים התמקדו באירופה ושאפו בעיקר ליצור אירופה גרמנית; לשיטתם, מזרח אירופה ורוסיה, שלא נועדו להיות חלק מהמרחב האירופי הגדול, נועדו לשמש מרחב מחיה למיליוני גרמנים ולבני האוכלוסיות הגזעיות במרחב הגדול, שיוכלו למצוא את פרנסתם בכפרים ובערים ירוקות בשעה שהמקומיים ישרתו אותם כעבדים. לעומת זאת, היטלר, גבלס, גרינג ואחרים ראו באירופה כזאת קרש קפיצה להקמת אימפריה גרמנית שתשלוט על חלקים רחבים בעולם בעזרת יפן ואיטליה הפשיסטית. למרות הבדלים אלו, שברובם נשארו על ניירות עמדה, שתי הגישות חלקו תפיסה

משותפת המתבטאת גם בדבריו של ההיסטוריון הצרפתי בן זמננו כריסטיאן אינגראו (Ingrao) על חזון המרחב הגדול, ולפיה "הנאציזם לא שאף רק להרס ומלחמה. הוא היה בעל חזון, תקווה, שמחה, תשוקה ואוטופיה. הנאציזם שאף לבנות עולם חדש, עתיד אלטרנטיבי - עתיד נאצי".

בשני נאומים שרטט היטלר את חזונו האישי לפרויקט המרחב הגדול. בנאומו ברייכסטאג ב-6 באוקטובר 1939 הוא בישר על העקרונות החדשים "של סדר מרחיק ראות של החיים האירופיים". המשימה החשובה ביותר הייתה, לגבי דידו, כינון "סדר חדש ביחסים האתנוגרפיים, הווה אומר יישוב מחדש של לאומים, כך שבסופה של ההתפתחות ייווצרו קווי הפרדה טובים יותר מאלה הקיימים". עוד אמר בנאומו: "לעניין זה שייך גם הניסיון להסדיר ולפתור את הבעיה היהודית". בנאום אחר שנשא בשנת 1941 תיאר את חזון אירופה החדשה: "אין הגדרה גיאוגרפית ליבשת שלנו מלבד הגדרה תרבותית-פולקסיסטית. לא הרי אורל מהווים גבול ליבשת, אלא אורח החיים של המערב מפריד בינינו ובין המזרח. אירופה היא 'משפחת עמים' שמבנים פוליטיים ומטרות שונות מפרידים בין חלקיה השונים, אך היא מאוחדת בכל הקשור לדם ותרבות".

מה בדיוק מתוך חזון המרחב הגדול יושם בפועל? נראה כי מרבית מוביליו הסכימו כי יש "לטפל" ביהודים שבשטח זה, יהיו גבולותיו המדויקים אשר יהיו; אך הגבלת או הצרת דרכיהם, גירוש או השמדה היו נושא לוויכוחים עד הרגע האחרון. כך או אחרת, אלמנטים מרכזיים בפרויקט היו הענקת יכולות אכיפה ופיקוח אלימות לגרמנים באזורי המרחב הגדול ואכיפת מדיניות אנטי-יהודית גם על בעלי בריתה של גרמניה באירופה. בפועל, עיקריה של מדיניות זו היו הפעלת צעדי בידוד, חרם, הגליה וגירושם של יהודי אירופה לאזורי הדמים במזרח, שהיו נתונים תחת כיבוש גרמני אכזרי.

בשנות התשעים הציתו ההיסטוריונים הגרמנים סוזנה היים (Heim) וג'ק עלי (Aly) פולמוס עז כשהציעו להבין את השואה כמפעל רציונלי שיזמה שכבת אינטליגנציה ובה כלכלנים, דמוגרפים ואגרונומים שביקשו, באמצעות רצח היהודים, להפוך את המבנה הדמוגרפי הכלכלי של מזרח אירופה לרציונלי ומודרני יותר. אמנם שני החוקרים הגרמניים לא השתמשו במונח "מרחב גדול" ואף הגבילו את טענותיהם לאזורים של מזרח אירופה, אך הם הפכו על פיהן את התפיסות לגבי השמדת היהודים. לטענתם, מטרת העל הנאצית הייתה להקים מעין גן עדן נאצי במזרח אירופה. ניצול המקומיים כעבדים, ובכלל זה היהודים, והשמדת היהודים חסרי כושר העבודה היו פועל יוצא מכך. יש חוקרים שמרחיבים את תחולת הטענה הזאת אל מעבר למזרח אירופה, אל פרויקט המרחב הגדול בכללותו. באשר לטענות האלה ולמחלוקת סביבן ארחיב בהמשך.

לצד המחלוקות שאפיינו את המשטר הנאצי סביב חזון המרחב הגדול, נראה כי בצמרת הנאצית, בקרב האליטות הגרמניות ובין ראשי האס-אס התגבשה הסכמה (לא לגמרי וולונטרית) בתחומי הכלכלה והתרבות. חזונו של שמיט נהנה מפופולריות עצומה בקרב חלקים גדולים מן האליטות האקדמיות הגרמניות והנאציות, בעיקר אלו הכלכליות. הגם ששמיט לא אמר זאת במפורש, במרחב הגדול היו טמונים יתרונות אדירים לכלכלה הגרמנית, משום שלפי החזון של שמיט יכלה זו לפעול באין מפריע

ברחבי אירופה - ואירופה יועדה להפוך בעצמה ל"מרחב כלכלי אירופי גדול". למעשה, יש שיגידו שההיבט החשוב ביותר במרחב הגדול היה סדר כלכלי גרמני ייחודי. המשפטן וההיסטוריון הגרמני דיטר גוסווינקל (Gosswinkel) טוען כי בבסיסו של סדר זה עמדה תורת האורדו-ליברליזם, ששילבה בין כלכלת שוק להתערבות המדינה. תורה כלכלית זו יושמה, תחילה בהססנות, בגרמניה הנאצית, ואחר כך במהלך המלחמה היא יושמה במרץ רב יותר בארצות שנכבשו או שיתפו פעולה עם הרייך השלישי. התיאורטיקן הראשי של המרחב הגדול הכלכלי, ורנר דייטס (Daitz), השתית את הפרויקט על בסיס גזעי; העליונות הגזעית הגרמנית הייתה הצידוק העיקרי לשליטתם של הגרמנים בכלכלת אירופה (לאחר המלחמה עתידה השיטה להיות מיושמת, עם שינויים מסוימים, בגרמניה המערבית תחת ההגדרה "כלכלת שוק חברתית").

במסגרת יישומה של תוכנית המרחב הגדול הכלכלי נחתמו הסכמים עם ארצות דרום אירופה בעיקר, ארצות עשירות בחומרי גלם, ואילו גרמניה מצידה הבטיחה לספק להן ידע מדעי וטכנולוגי. ארצות כקרוואטיה, סלובניה, סלובקיה, רומניה, בולגריה, הונגריה ואיטליה נועדו לספק כוח אדם, עובדי כפייה וחומרי גלם. בתחומי האנרגיה, התחבורה והמים נפרשו רשתות ידע טכנולוגי ומדעי גרמני בכל ארצות היבשת (ואף במזרח אירופה, בתנאי כיבוש אכזריים). מטרת פעולות אלו הייתה להביא לשיתוף פעולה ותמיכה טכנולוגית באזורים נחשלים יחסית, אך גם ובעיקר לנצל את התשתיות המקומיות לטובת הכלכלה והאוכלוסייה הגרמניים, במיוחד קבוצות האוכלוסייה שיושבו באזורים החקלאיים במזרח במטרה להביא לשגשוגם ולהפוך את המזרח לגן העדן המיוחל. ההיסטוריון ריימונד באואר (Bauer) מראה במחקריו כיצד חברות גרמניות כדיימלר-בנץ, בנק דרזדן, הבנק למסחר ורבות אחרות נהנו מעקרונות המרחב הגדול הכלכלי לשם עשיית רווחים, פעמים רבות אגב עושק האוכלוסייה המקומית. המוטו של חברת פולקסווגן בשנת 1942 - פולקסווגן כרעיון אירופי - שיקפה את שאיפתה של יצרנית כלי הרכב הידועה למכור את מוצריה בכל רחבי אירופה באמצעות הקמת תשתית של כבישים מהירים בשליטה גרמנית, ובתוך כך גם את שאיפתה לזהות את מוצריה לא כגרמנים בלבד אלא כאירופיים ולהפוך את קונצרן הרכב הגרמני לגדול ביותר ביבשת. כעבור עשור, באירופה שלאחר המלחמה, הדבר התגשם, אך כמובן בתנאים אחרים לחלוטין.

אבל לא רק האליטות הכלכליות תמכו ברעיון המרחב הגדול והשתתפו ביישומו; בתכנון הפרויקט ובהפצתו בדרכי נועם, כפייה ואלימות לקחו חלק קבוצות אליטה גרמניות שונות, לא כולן נאציות - דמוגרפים, רופאים, משפטנים, גיאוגרפים, מתכנני ערים וסביבה, אינטלקטואלים וכותבי ספרי מסעות, היסטוריונים וכמובן אנשי צבא, למשל ביחידות האירופיות של הוואפן אס-אס ושל האס-אס. ככל שהמלחמה התארכה, וככל שרבו הניצחונות הגרמניים וגדל מספרן של ארצות אירופה הכבושות או בעלות בריתה של גרמניה, כך העמיקה אחיזתו של רעיון המרחב הגדול באליטות, שורטטו יותר ויותר תוכניות ברוח הפרויקט ורבו הניסיונות ליישמו בכל תחומי החיים. ירידי תרבות ופסטיבל מוזיקה, קולנוע וספרות שהתקיימו ברובם בגרמניה בהשתתפותם של נציגי מוסדות תרבות מארצות אירופה הדגישו את התרבות הגרמנית הנעלה והפולקסיסטית ואת הרצון של תרבויות אירופה לאמץ חלקים ממנה. פסטיבלים וירידים מיוחדים כמו פסטיבל המוזיקה בבאדן-באדן, פסטיבל הספרות והשירה בוויימאר ויריד הספרים האירופי בלייפציג הציגו שיתופי פעולה בניהולו של יוזף גבלס, וכיכבה בהם

התרבות הגרמנית הפולקיסטית. אדריכלים גרמנים תרמו מניסיונם ומהשקפת עולמם הפולקיסטית לבנייתן מחדש של ערים אירופיות ישנות או הרוסות. לפי ההיסטוריון קרל ווגה (Wege), אינספור סוכני תרבות גרמנים סבבו את אזורי אירופה (זולת מזרח אירופה) ועשו נפשות לפרויקט גזע שבמרכזו גרמניה, ממשיכת התרבות היוונית הנעלה.

כל המיזמים הללו נשענו על כידוני הצבא הגרמני ועל אמצעי כפייה וטרור שיצר האס-אס של הימלר. למעשה, האס-אס, בהיותו הארגון החשוב והאליים ביותר ברייך השלישי ואשר שימש כמסדר אליטיסטי המקדם חזון פולקיסטי-גזעי, הוביל את הגשמת המרחב הגדול, וראש האס-אס הימלר היה השחקן המרכזי בהוצאתו של הפרויקט לפועל. צבא המתנדבים של האס-אס היה אמור להוות בסיס לצבא האירופי שיילחם את מלחמתו של המרחב האירופי הגדול נגד הבולשביזם, ואולי נגד הציר האנגלו-אמריקני. ההיסטוריון מרטין גוטמן מאיר צד נשכח בפעילות "הצבא האירופי" הזה, שהורכב ממתנדבים מארצות שהיה להן מכנה גזעי משותף עם גרמניה ואשר נוהל על ידי "המוקד הגרמאני" (Germanische Leitstelle) שהורכב משווייצרים, דנים והולנדים תומכי הרייך השלישי. יחידותיו צורפו לאס-אס החמוש (הוואפן אס-אס) והשתתפו באופן פעיל בפעולות ההשמדה של היהודים בכל רחבי מזרח אירופה.

משנת 1940 הוביל האס-אס את יישומו של פרויקט המרחב הגדול. הוא גייס לשם כך את כל הסוכנויות והרשויות הגרמניים בכל תחומי החיים והחל לפרוש אותם ברחבי אירופה - תחילה בצרפת, בארצות השפלה ובמדינות סקנדינביה. החוקרת דֶסְפִינָה סטראטיגקוס (Stratigakos) הראתה בספרה שהתפרסם לאחרונה, *Hitler's Northern Utopia: Building the New Order in Occupied Norway*, כיצד ניסו הגרמנים לבנות בנורווגיה "מודל אוטופי צפוני" שישמש דגם למרחב האירופי, בעיקר באזורים האריים שלו. מחקרה מתמקד בפרויקטים ארכיטקטוניים, דמוגרפיים ותרבותיים שיזמו הגרמנים בנורווגיה הכבושה, ואשר זכו לשיתוף פעולה מטעמן של אליטות מקומיות. רבים מן המיזמים הארכיטקטוניים, כגון רשתות של כבישים מהירים שהחלו להיבנות וערים חדשות שהחלו לתכנן את בנייתן, התבססו על תוכנית מקיפה לגיוס מרצון ובכפייה של עובדים זרים לשם מימושן של תוכניות חימוש ובנייה, שתכליתן יישום מדיניות סביבתית ירוקה, עירונית וכפרית וגם הקמתם של מחנות עבודה והשמדה שבין היתר יספקו את העבדים לפרויקטים אלו.

שתי דמויות ידועות באס-אס שהיו מעורבות בפרויקט המרחב הגדול היו המשפטן ד"ר ורנר בסט (Best), שהיה מושל צרפת ולאחר מכן מושל דנמרק, ואיש מדע המדינה פרופ' פרנץ אלפרד סיקס (Six). לצידם פעלו עשרות רבות של אקדמאים בכירים באס-אס. חברי קבוצה זו, "דור ללא פשרות" כלשונו של ההיסטוריון מיכאל וילדט (Wildt), העריצו את שמידט. הם כרו אוזן לתיאוריה שלו, אימצו אותה וניסו ליישמה באמצעות ניירות עמדה, כנסים, מאמרים ודיונים שניסו לקדם מתוקף תפקידם כמושלים, יועצים כלכליים, גיאוגרפים ודמוגרפים במדינות אירופה. הם פעלו זמן קצר יחסית, בעיקר בשנים 1941-1943, ובתקופה זו החלו להיווצר היסודות המעשיים להגשמת הפרויקט - פרויקטים כלכליים, בעיקר עם מדינות דרום ומזרח אירופה; פרויקטים ארכיטקטוניים כגון תוכניות לבנייה מחדש של העיר

מרסיי; מיזמי תיירות; וכמובן העברת מיליוני עובדים, רובם עובדי כפייה, למפעלי תעשייה גרמניים. בסוף שנת 1943, עת היה ברור לרובם כי "הניצחון הסופי" לא יבוא, החלו רבים מהם לצמצם את מעורבותם בפרויקט.

מה בדיוק היה מקומם של היהודים ברעיון המרחב האירופי הגדול? האם אפשר להרחיב את טענתם של היים ועלי, הגורסים שהשואה שימשה מפעל רציונלי שמטרתו להפוך את מזרח אירופה לגן עדן נאצי, וליחסה גם לתהליך "הפתרון הסופי של השאלה היהודית" באופן כללי - קרי, יותר משהייתה זו מטרה היה זה אמצעי לבניית המרחב הגדול האירופי? שאלה זו מתחברת לשאלת העל שהיסטוריונים מתחבטים בה: מה היה טיבו של הקשר בין השואה למלחמה, בעיקר המלחמה במזרח? האם השמדת היהודים הייתה תוצאה של המלחמה במזרח, או שמה זו האחרונה נועדה בעיקרה להשמדת היהודים? האם צדק ההיסטוריון אלון קונפינו כאשר טען כי שאיפת העל של המשטר הנאצי הייתה ליצור עולם ללא יהודים, או שמא הצדק עם ההיסטוריונים המבקשים לחלוק עליו?

אין בכוונתי לנסות ולהשיב כאן על שאלות אלו, אלא להצביע על הקשר והרלוונטיות שלהן למחקר הענף על פרויקט המרחב הגדול. אמנם אף חוקר אינו חולק על כוונתם של הנאצים להשמיד את יהודי אירופה, והרוב מסכימים כי השואה ופרויקט המרחב הגדול קשורים זה לזה, אך יש חוקרים כבאואר או דפינגר הרואים בתוכנית להשמדת היהודים אמצעי להגשמתו של המרחב הגדול. לתפיסת הוגיה ומוביליה של גישה זו, הגשמת הפרויקט, שהיה במהותו בעל אופי פולקיסטי גזעני, דרשה קודם כול את השמדת היהודים, ולעיתים שימוש בחזקים מביניהם כעבדים. חוקרים אחרים, רבים מהם יהודים - אף שהם אינם משתמשים במונח "מרחב גדול" ומאמצים במקומו את המונח המקובל "סדר חדש" - טוענים כי המטרה הראשית הייתה ההשמדה, והסדר החדש הנאצי בניהול האס-אס היה האמצעי להשגתה.

הנקודה העולה מעבודתם של אחדים מהחוקרים שסקרתי לעיל היא כי כדי להבין את הפתרון הסופי יש להזיז את מרכז הכובד של המחקר אל החזון הגרמני-נאצי של המרחב הגדול ולמקם לעומתו את שואת יהודי אירופה. לשם כך עלינו להבין את תפקידם של מזרח אירופה והאזורים המערביים של ברית המועצות, שם התבצע הפתרון הסופי, על פי האידיאולוגיה הנאצית והתוכניות המעשיות של האס-אס והפקידות הגרמנית. ראשי המפלגה והאידיאולוגים הראשיים בה - כאלפרד רוזנברג, האליטות הכלכליות הגרמניות ובהן ראשי בנקים וקונצרנים תעשייתיים, וראשי האס-אס - לא תמיד ראו באותו האופן את מטרות הרייך השלישי בכלל ואת תפקידה של מזרח אירופה, שבה התרחשו מעשי הרצח של המוני היהודים. חלקם ראו במזרח אירופה אזור ספר של המרחב הגדול אך לא חלק ממנו, או כלשון ראשי המפלגה הנאצית אזור ספר שיש בו "מרחבי ציד" של יהודים, בין היתר, ואשר בו מתאפשרות הרעבתם והריגתם. אחרים, כשמידט, בסט, סיקס או הכלכלן הנאצי וורנר דיטץ (Daitz), שחלקם הוזכרו כאן כדוגמה לתיאורטיקנים אקדמיים ואחרים הם אנשי אס-אס שבנו מודלים של המרחב הגדול, לא התעמקו בשאלה כיצד אוכלוסיות מזרח אירופה והסלבים משתלבים בחזון, מלבד ייעודם לשמש כעבדים ומלבד ההנחה שאזורים אלו חייבים להיות נקיים מיהודים; אך עמדות אלו לא נבעו מכוונתם להכליל את מזרח אירופה בפרויקט המרחב הגדול. לעומת זאת, חזונו של הימלר וכמה מסובביו להפוך

את מזרח אירופה הנקיייה מיהודים ל"פרויקט אקולוגי", כלשונו של בועז נוימן, כלומר למודל של אזור התיישבות גרמנית ובו חוות ומשקים חקלאיים שיספקו את צורכי הרייך ואירופה, משלב את האזורים האלה בחזון המרחב הגדול הנקי מיהודים. גישות שונות וסותרות אלו לגבי מקומה של מזרח אירופה הסלבית בפרויקט המתגבש של המרחב האירופי, בעיקר בשנות הניצחונות הצבאיים (1940-1942), משקפות אי-בהירות לגבי מרכיביו ומהותו של המרחב הגדול באותן שנים שבהן היה נראה כי גרמניה עתידה להשתלט על כל אירופה. אי-בהירות ובלבול אפיינו אף תוכניות נאציות וגרמניות נוספות לגבי גורל אוכלוסיות ושטחים שנפלו בידי גרמניה או עמדו ליפול בידיה, ובכלל זה אוכלוסיות במזרח התיכון.

יש חוקרים המעלים את השאלה אם המרחב הגדול היה אמור לקום רק לאחר שהסדר החדש הנאצי הגזעני, הנשען על ההשמדה, יתבסס ברחבי אירופה - גם במזרח היבשת - או שמא ההנחה הייתה שיש לבסס תחילה את המרחב הגדול ורק לאחר מכן להחיל בתוכו את הסדר החדש. זהו ניסוח אחר לשאלה אם השמדת היהודים הייתה אמצעי או מטרה. תשובה לכך אפשר אולי למצוא בשנותיו האחרונות של הרייך השלישי עצמו. רק כאשר הבינו הנאצים בשנת 1943 כי הגשמת המטרה העליונה, הקמת המרחב הגדול, אינה מתנהלת כרצוי בשל התבוסות הצבאיות וכנראה לא תתרחש, הם פנו אל ה"פתרון הסופי של השאלה היהודית" והאיצו את השמדת היהודים, באומרם - אם לא צלחנו בחזון הראשון, השני ימלא את מקומו.

אם כן, פרויקט המרחב הגדול האירופי על שלל היבטיו בארצות אירופה לפני עליית הנאצים, והגשמתו בצורת פרויקט נאצי פולקיסטי גזעני בכל רחבי אירופה בשיתוף בעלות בריתה של גרמניה הנאצית, מעוררים שאלות רבות בקרב החוקרים. לטעמי, חשוב מאוד למקם את השמדת היהודים בהקשר של פרויקט המרחב הגדול ויש לה תפקיד מפתח בהבנתו. אם שואת יהודי אירופה בשנות הארבעים הייתה אמצעי להגשמת חזון גרמני-נאצי גדול יותר, ולא מטרה בפני עצמה, יכולה להיות לכך משמעות עמוקה הקשורה לא רק להבנת מקומה ומשמעותה ההיסטורית של השואה אלא אולי אף להבנתה של תפיסת העולם הנאצית לגבי אירופה.

הפרויקט הגרמני-נאצי של המרחב הגדול האירופי לא היה מוגבל רק לשנות הניצחונות של הצבא הגרמני. באופן מפתיע, דווקא כאשר היה ברור כי גרמניה עומדת בפני תבוסה הכינו מומחים גרמנים, בעיקר בתחום הכלכלה, תוכניות להקמת פדרציה אירופית לתקופה שלאחר המלחמה - לא בהכרח תחת הגמוניה גרמנית, וללא מרכיבים פולקיסטיים גזעניים. בתחילת 1945, כאשר הרוסים התקרבו לברלין וכוחות ארצות הברית ובריטניה נמצאו עמוק בתוך גרמניה, ארגן קצין האס-אס סיקס (שהיה כאמור אחד האינטלקטואלים הבולטים בארגון) סמינר למומחים גרמנים וזרים. בסמינר, שעסק באירופה שלאחר המלחמה וכותרתו הייתה "אירופה כקהילה של שותפות גורל", שרטטו המומחים את מרכיבי היבשת העומדת בפני חלוקה בין מזרח ומערב וכן את המוסדות המשותפים שיקומו לאחר שתסתיים המלחמה, שמטרתם העיקרית תהיה המלחמה בבולשביזם. כעבור חודשים אחדים היינריך הימלר, בטרם התאבד, שב ושטח את התוכנית בפני שוביו הבריטיים בצפון גרמניה.

הפרויקט אמנם נפח בסופו של דבר את נשמתו לקראת סוף המלחמה, עם התקדמותן של בנות הברית ולקראת תבוסתה של גרמניה, אולם כמה ממרכיביו הוסיפו להתקיים. חוקרים בני זמננו ובהם קלאוס קירן פטל (Patel), וולטר ליפגנס (Lipgens), גדעון בוטש (Botsch), תומס סנדקולר (Sandkühler) ואחרים עוסקים זה שנים בהיבטים של קווי ההמשך בין אירופה בזמן המלחמה לאירופה שלאחריה. חלקם מציינים את מורשתו של המרחב הגדול, אם במופעו הנאצי אם במופעים מוקדמים יותר במדינות היבשת, עבור אירופה שהתהוותה לאחר המלחמה, ועומדים על השימוש במרכיבים מסוימים מתוכו ליצירת גרעין האיחוד האירופי. חוקרים אלו מתארים כיצד חלקים מאירופה החדשה והמאוחדת-לעתיד שקמו מן ההריסות - ובראש ובראשונה גרמניה המערבית - השילו מעל עצמם את המרכיב האנטי-קפיטליסטי, אנטי-אמריקני ואנטי-יהודי אך שמרו בקנאות על המרכיב האנטי-קומוניסטי העז של פרויקט המרחב הגדול. תוכניות גרמניות, איטלקיות וצרפתיות שחלקן גובשו עוד קודם לעליית הנאציזם, אך רובן נכתבו וכמה מהן אף יושמו בזמן המלחמה, סיפקו השראה, לצד מקורות אחרים, לתוכניותיהן של בעלות הברית אחרי המלחמה. היסוד הגזעני הנאצי נזנח, אך מידה רבה של תשומת לב (בתוכניות האמריקניות בעיקר) ניתנה לקטר הכלכלה הגרמנית, וכפי שהוא הוביל את אירופה בזמן המלחמה כך הוא גם הוסיף לעשות זאת אחריה, וביתר שאת לנוכח האיום הקומוניסטי. היו תוכניות, בעיקר כאלה שנגעו למדיניות רווחה ולהקמתו של בנק מרכזי אירופי, שנשלפו לאחר המלחמה ממגרות משרדי החינוך, הכלכלה והעבודה הנאציים. אחרות נלקחו מפרסומי קבוצות ימניות לאומניות אירופיות משנות השלושים. בזמן המלחמה הקרה שימשו חלקן בסיס להקמת השוק המשותף ולשיתופי פעולה בין-אירופיים, ללא הגוש הקומוניסטי כמובן. למעשה, אישים בולטים במשרדי התכנון הכלכלי והחברתי ברייך השלישי המשיכו בעבודתם במשרדי הקהילה האירופית בשנות החמישים. דוגמה מובהקת לכך היא אחד האחראים לתעשיית הייצור המלחמתי ברייך השלישי, רולף ואגנפר (Wagenführer), שהיה אחראי על מחלקת הסטטיסטיקה הכלכלית בשנים הראשונות של הקהילה האירופית.

רעיון המרחב האירופי הגדול קדם לרבים באירופה שלפני עליית המשטר הנאצי, במהלך 12 שנות קיומו וגם לאחריו. מול האיום הקומוניסטי הבולשביקי ממזרח, שנמשך לאורך כל המאה העשרים, ומול תרבות ההמונים והצריכה האמריקנית ממערב, שאימה על האליטות האירופיות מאז תחילת המאה ובמיוחד בשנות החמישים והשישים, הרעיונות הנאציים וגם הכלל-אירופיים ליצירת המרחב הגדול תרמו לעיצוב הקהילה האירופית לאחר המלחמה, ומאוחר יותר גם לעיצוב האיחוד האירופי. נראה כי כוחו של הרעיון, או לפחות כוחם של חלק ממרכיביו, לא פג עד היום.

פרופ' עודד היילברונר הוא היסטוריון, חוקר תרבות והיסטוריה גרמנית ואירופית, מרצה בכיר במכללת שנקר ומלמד באוניברסיטה העברית ובמרכז הבינתחומי הרצליה. ספרו *From Popular Liberalism to National Socialism: Religion, Culture and Politics in South-Western Germany, 1860s-1930s* ראה אור ב-2016 בהוצאת Routledge.
